

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (470+571) “03/12”

ФІННІК С.В.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (Україна)

ЕТНОНІМ НАРОДУ БУЛГАР У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХ ЕТНІЧНИМ ПОХОДЖЕННЯМ

У статті закріплюються основні досягнення автора з вивчення етноніму народу болгар. Їхня назва вживалася етнічно різними кочовими племенами Східної Європи, але в багатьох варіаціях. Автор розглядає варіанти вимови та інтерпретації тих складів, з яких складався етнонім “булгар”. Найбільш древньою, на його думку, була вимова у формі “бунгар”. Вона близька до тюркської мови, подібної чуваській, і закріпилася за болгарами Північного Дагестану (у “царстві гунів”). Сам етнонім отримує інтерпретацію “головне військо”. Спочатку він позначав найманців у гунів. Варіація цієї назви, відома нам у вигляді “бургар”, могла виникнути через змішування з іранським етнонімом кочового і напівосілого населення Передкавказзя – бурджанів (бурганів, булканів?). Піднесення хазар, на думку автора, було пов'язано з тим, що вони очолили опір всіх племен Передкавказзя арабам у 652/3 році. Болгари (бурджани) ж захистили тоді від арабів тільки себе.

FINNIK S.V.

Kharkiv National University named after V.N.Karazin (Ukraine)

THE BULGARS ETHNONYM RELATED TO ITS ETHNIC ORIGIN

This is a conceptual work which represents a new vision for history studying of the Eastern Europe steppes nomadic peoples and its bordering areas too. Therefore it is very important for understanding the processes taking place in the world of the steppe tribes in the early Middle Ages as well as in the preceding period the Migration Epoch headed by the Huns. It is consolidated the main achievements of the author's research in the article. Thus there is a new concept which is also proposed to change our approach to the history and outlook of the early nomads. Besides that it's given a lot of new facts of the Bulgarian history and their related tribes. It is advanced the opinion that the establishment of the Khazar khanate ascendancy of the in Eastern Europe is not historical regularity. The Khazars were able to create their powerful state only after the decline of previous nomadic empire in Eastern Europe – Great Bulgaria. The only prince was Kubrat (630-660 y.y.). The Bulgarian nation created some independent states on the edge of steppe region after the state separation and the defeat from the Khazar in 660-670 y.y. AD. The strongest of them were Danubian Bolgaria and Volgarian Bulgaria (it's modern Tatarstan in Russia). The ethnic Bulgarians – Black Bulgars and the ancestors of the Balkars in the Black Sea Coast and Northwest Caucasus, Burdjans (Burgans, Burgars, Burugunds?) and Bungars (Huns-Haylandurs?) on the Lower Volga and Northern Dagestan who staying in the steppes were forced to submit to the victorious Khazars. The Khazars rising, in the author's opinion, was connected with the fact they headed the resistance of all the Ciscaucasian tribes from Arabs in 652/3 year. Bulgars (Burdjans) were protected only themselves from Arabs. The Bulgar ethnonym was used by the various nomadic tribes of Eastern Europe, who used it for the self-name, but in many variations. The author identifies several options of pronunciation and interpretation of those syllables, which the Bulgars ethnonym is consisted of. In his opinion the oldest pronunciation was the form “Bungar.” It is closed to the Turkic language similaring to Chuvashian and was assigned to the Northern Dagestan Bulgars (in the “kingdom of the Huns”), the Arab authors used the form “Bundzhar” or “B-n-djer”. The variation of the ethnonym known to us as “Burgar” could arised from the mixing of Iranian nomadic and semi-sedentary population Ciscaucasia ethnonyms – Burdjans (Burgans, Bulkans?), who came perhaps from

the East Caspian or the Pamir region. Thus it is called the original Bulgars representatives of military units and whole tribes who were on the Hun's service. The source of the military force were mongol-speaking peoples at first Syanbi and then nomadic Turks, Ugrians (Magyars) and Iranians (Maskuts, Burdjans, Alans). Besides that the author compares the names but not nations – Bulgars (i.e. Bungars) and Mongols (Mongors, Mungals). It is also compared such terms as Hun-Bulgarians and Tatar-Mongols in the Eastern Europe steppes history. The ruling Bulgarian clan Dulo author derived from the name of the river Tola (Tuul) in Mongolia, where previously there were power center of Hunnu and the leaders of the western Huns, respectively.

It didn't have formed a common language among the Bulgars in the entire area of Eastern Europe. The language of the ruling elite was ancient Turkic the same as Chuvashian. However, the Bulgarians who settled on the Danube, saved and used many Iranian, and perhaps even Tocharian words. It is noted by the modern researchers from Bolgaria.

ФИННИК С.В.

Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина (Украина)

**ЭТНОНИМ НАРОДА БУЛГАР В СВЯЗИ С ИХ ЭТНИЧЕСКИМ
ПРОИСХОЖДЕНИЕМ**

В статье закрепляются основные достижения автора по изучению этнонима народа болгар. Их название употреблялось этнически различными кочевыми племенами Восточной Европы и при этом во многих вариациях. Автор рассматривает варианты произношения и интерпретации тех слогов, из которых состоял этноним “болгар”. Наиболее древним, по его мнению, являлось произношение в форме “бунгар”. Оно близко к тюркскому языку, подобному чувашскому, и закрепилось за булгарами Северного Дагестана (в “царстве гуннов”). Сам этноним получает интерпретацию “главное войско”. Изначально он обозначал наемников у гуннов. Вариация этого названия, известная нам в виде “бургар”, могла возникнуть из-за смешения с иранским этнонимом кочевого и полуоседлого населения Предкавказья – бурджанов (бурганов, булканов?). Возвышение хазар, по мнению автора, было связано с тем, что они возглавили отпор всех племен Предкавказья арабам в 652/3 году. Булгары (бурджаны) же защитили тогда от арабов только себя.

У науковому світі велику увагу привертають проблеми, пов'язані з вивченням історії Хазарського каганату (630-і / 650-і роки н.е. – кінець X / початок XI ст. н.е.). У той же час початковий етап виникнення цієї держави проходив у запеклій боротьбі з пануючим до цього в степах Східної Європи, спорідненим їм і не менш могутнім, кочовим етносом болгар. Розгром болгар хазарами і поява у степах Східної Європи нової кочової держави аж ніяк не було закономірністю. Багато болгар згодом залишилися у складі Хазарського каганату і зайняли в ньому відповідне становище [див.: 23, с.83-101]. Роль близького хазарам народу болгар у сучасній історичній науці досі ще не отримала задовільного роз'яснення. На даному етапі наукових досліджень історія болгар і характер їх взаємовідносин з хазарами є не достатньо вивченими. Історичні свідчення по булгарам уривчасті, проте вони все ж надають деяку цілісну картину. Процес етногенезу болгар на величезній території Східної Європи увійшов у загальне русло лише на короткий час у період правління Кубрата в державі Велика Булгарія (близько 630-х – можливо, близько 660-х років н.е.).

У той же час, назва болгар вже задовго до цього охоплювала багато кочових племен усього регіону Східної Європи, етнічно не завжди тісно пов'язаних між собою. Проте, незважаючи на існуючу етнокультурну диференціацію, більшість степових, а згодом і частина землеробських народів з гордістю носили загальну для них назву болгар, хоча вона й існувала в відомих варіаціях. Раніше всі ці кочові племена підпорядковувалися

владі могутніх правителів народу гунів, однак не прагнули зберегти за собою їх привабливу назву. Причиною цього була певна спільність долі і етносоціального становища, яке степові племена, що називалися згодом булгарами, довгий час займали в гунському кочовому суспільстві [див.: 29, с.95]. Ретельне вивчення назв кочових племен є важливим з тієї причини, що саме в степовому світі етноніми мали незвичайно велике значення. Різниця між племенами, які часто виділялися з інших більш великих об'єднань, часом була зовсім невелика. Тому дуже часто при звеличенні окремих племен або родів відбувалося прийняття ними якоїсь значної самоназви. Коли предки аланів (яси, аси, асіани; деяка частина усуней – кит. джерел?), що вийшли спочатку як васали держави Кангюй – з областей по річці Сирдар'я, перемогли до середини I ст. н.е. сарматські іраномовні племена Казахстану (“далеких” арсі або аорсів; кит. – яньцай; потім – аланорсів) та Східної Європи (роксоланів, аорсів, сіраків та ін.), вони, мабуть, “вважали за потрібне” взяти відому усім назву стародавнього та колись могутнього народу аріанів (тобто, аріїв; в новій вимові, власне – аланів) [8, с.119].

Є також приклади того, як саме прийняття нової самоназви тягло за собою зміну статусу в кочовому племінному світі того чи іншого народу. Відомо, яким чином історичні авари, після того як у кінці 550-х років вони понесли в Північному Казахстані поразку від тюрків (тюркютів), домоглися тимчасової перемоги майже над усіма кочовими племенами Східної Європи [9, с.89]. Вони просто запозичили подібну їхній самоназву народу абарів (порівн. обри) з Середньої Азії, одне ім'я яких викликало страх у племен савірського і оногурського (пізніше: утургурського і кутургурського) кочових об'єднань. Стародавні монголи також – за етнічними назвами, які були “найголовнішою”, базовою інформацією у кочових народів – легко могли дізнаватися, яке положення в степу займало те чи інше плем'я або рід. Цілком імовірно, що свою назву – Алтан Уруг (тобто: “золотий рід”) нащадки Чингісхана придбали лише після його піднесення серед монголів [див.: 15, с.184]. З вищевказаних причин прийняття більшістю кочових племен Східної Європи, крім своїх власних самоназв, також етноніма “булгар” має закономірні обґрунтування. Даний етнонім, очевидно, був престижним в їхньому середовищі і цілком міг конкурувати за значимістю та самою своєю логічністю з етнонімом могутніх гунів. Вивчення окремих етнонімів і родових назв необхідно і для того, щоб чітко уявляти собі етнополітичну структуру кочового суспільства Східної Європи в ранньому Середньовіччі і епоху переселення народів, а також реальне становище окремих кочових племен у зайнятому ними середовищі. Необхідно також збільшити реальну базу фактів, використовуваних у науковому світі – з етнонімії, історії або археології. Багато фактичної інформації міститься в самих можливостях вивчення неймовірно “продуктивного” етноніму народу булгар або його різновидів.

Етнонім “булгар” має безліч форм свого існування [див.: 25; 26]. За монетними даними Волзької Булгарії варіації вживання цього етноніму такі: булгар, болгар, болкар, болхар, а також болар [25, с.52]. У “Вірменській географії” Ананії Ширакаці другої половини VII ст. н.е. представлені форми: болгар, булгар, булкар, болкар і блкар [див.: 23, с.53]. Північнокавказька етнонімія і топонімія надає нам, мабуть, споріднені найменування народу балкарців, відомих ще як малк'ярлилар або балк'ярлилар, а також назву лакського селища Балхар, які пов'язують з ранніми переселеннями давніх булгар [18, с.69, 270]. Сирійське джерело середини VI ст. н.е. (Захарій Ритор або “псевдо-Захарій”) наводить написання досліджуваного етноніму у формі “бургарі”. За арабськими даними, відоме деяке “місто” (можливо: поселення, або військовий табір-?) Бургур, що знаходиться у Північно-Східному Передкавказзі, яке у 652/653 р. н.е. підкорялося хазарам [13, с.23]. Цікаво у зв'язку з цим, що у бургарів Захарія Ритора теж були свої “міста”. Схожою з вимовою у формі “бургар” є назва бургаз (бурказ, баргаз, бргз), яким позначається стародавня етнічна

одиниця у складі народу туркменів [див.: 2, с.35]. У східних авторів (арабських та персидських) знаходимо й інші форми етноніму “булгар”. Це боргар, бонгар, бонджар, бунджар, б-н-джер, булкан і так далі [див.: 6, с.259]. Нізамі Гянджеві (XII ст. н.е.) в поемі “Іскандер-наме” приводить етнонім “бунгар” [6, с.260].

Вивчення варіантів позначення народу булгар у різних джерелах дозволяє нам дійти деяких висновків. Особливо великого значення їм надає можливість зіставлення з матеріалами, отриманими у результаті наших попередніх досліджень назви болгарського етносу [див.: 26, с.45-50]. Лише окремі версії розшифровок етноніму “булгар” наполягають на тому, що цей етнонім є практично одним словом. Це часто обумовлено походженням вказаних трактувань від імен тотемних тварин (“бугу” – “олень”, “булган” – “соболь”, “булак” – “кінь” тощо). Або ж ці трактування пов’язані з певними тюркськими словами – “булга”, що має значення “змішувати”, “баламутити”, а також “більге”, тобто “мудрий”, плюс незмінне поняття “чоловік”, “людина” (“ар”). Єдиним підтвердженням на користь того, що останній склад в етнонімі “булгар” міг бути відкритим і відповідно презентувати собою поняття “ар” (звідки закономірне пізньотюркське “ер”) є термін на монетах – “болар”. Він дуже рідкісний і відомий лише на матеріалах Волзької Булгарії, а, крім того, дивним чином співпадає з відомим нам трактуванням етноніму болгарів з Середнього Поволжя у формі “балар”, тобто “вчені”, “мудрі люди”... Можливо навіть, що “балар” (“болар”, а також: “буляр” і “біл-яр”) є стяжною формою тонкозвучного “біліг-ар” або “більг-ар”, при товстозвучному “булгар” [див.: 21, с.184]. Ймовірно, що саме це якимось може збігатися з відомим нам тлумаченням назви булгар як “городяни” (тобто: “балиг-ар”), що пропонував у XIV ст. Абу-л-Фіда [див.: 4, с.35; 25, с.60].

Проте не виключений безпосередній зв’язок терміну “болар” з пізнішим і, ймовірно, “вужчим” етнонімом білерів, а також містом Біляр – однією зі столиць Волзької Булгарії, що виникла десь на початку X ст. н.е. [див.: 25, с.57]. Відомо, що білери фігурували, поряд з темтюзями, челматою, собекулянами, нухратами та іншими дрібними народностями серед етнічних груп у період існування Волзької Булгарії вже після X ст. н.е. [24, с.37]. Епіграфічні написи на пам’ятниках XIV ст. н.е., які виявлені у сучасному Татарстані, надають подібну, хоча, може, й не ідентичну родоплеменну назву – “балімар” [див.: 17, с.101]. Не виключено, що зв’язок білерів з етнонімом булгар повністю штучний. Відомо, наприклад, удмуртське найменування волзьких татар – “бігер”, яке походить від слова “беглар”, тобто “князі” [3, с.179], але аж ніяк не від самої етнічної назви давніх булгар. Аналогічною є гіпотеза, висунута у 1884 р. етнографом М.І.Золотницьким, який вважав можливим вивести етнічну назву болгарів від татарсько-булгарського слова “бійік” (аналогічного турецькому – “буйук”), що означає – “великий/головний/значний” [21, с.184].

З точки зору сучасної вимови, неначе дійсно зрозумілим є те, що найменування народу булгар повинне складатися з двох компонентів, причому кожен з них є саме закритим складом. У той же час, ми не повинні забувати того, що навіть староруська мова демонструє абсолютно несподіване розбиття слів на окремі склади, причому в начебто “зрозумілих” для усіх нас випадках. Для полегшення ми продовжимо в цій роботі розглядати етнонім “булгар” і його похідні, як поєднання двох складів – “-бул” і “-гар”, або інших варіантів їх вимови. Сучасна самоназва населення Дунайської Болгарії – българи, свідчить на користь того, що голосна в першому складі спочатку, швидше за все, була зредукованою. Проте, вона все ж була! Швидше за все, саме цим обумовлене те, що спостерігаються різночитання якраз відносно цієї голосної. Таким чином, в наших джерелах з’являються пари: болгар – болгар, бургар – боргар, бунгар – бонгар, а також балхар – болхар. У той же час, на наш уявлення чинить серйозний вплив мова джерела, особливо труднощі у транскрипціях етнічних назв. Тут маються на увазі, передусім, тексти, написані арабськими авторами. Завдяки особливостям арабського писемності і алфавіту

назви народів даються з деякими спотвореннями. Саме тому трактування досліджуваного етноніму у наведених нами парах – бунгар-бонгар, і особливо – бунджар-бонджар, можуть бути відзеркаленням усього лише одного арабського написання – б-н-джер, яке саме по собі дуже невизначене. Проте, поет Нізамі Гянджеві (XII ст. н.е.), знаходячись в Азербайджані, писав вже не арабською, а на мові фарсі (тобто, перській). Він наводить етнонім деяких північних кочовиків у формі “бунгар”. Таким чином, цей варіант назви давнього болгарського народу існував і був навіть стійкий у певних етнічних колах. Ми можемо припустити, що “бунгари”, а також “бонгари” і особливо – “бунджари” та “бонджари”, які виникли у середньовічній історіографії виключно завдяки особливостям арабської мови, є так звані екзо- або аллоетноніми, тобто найменування, дані цьому народові “з боку”. Логічним було б існування народу, який називав себе “булгари”, у той час, як араби і перси спотворено іменували їх “бунгарами” або схожими з цим етнонімами. Проте, як показав у своєму дослідженні А.Б.Булатов, вимова “бунгари” (“бонгари”) має повне право на існування у стародавній кочовій етнічності. Саме вона могла виявитися ще однією самоназвою народу, який згодом став відомим як “булгари” або “болгари” [див.: 6, с.161]. Те ж саме, як це не парадоксально, повинно, мабуть, відноситися і до варіанту етноніму, що розглядається нами у формі “бургари” або “боргари”.

На користь існування первинної зредукованої голосної у першому складі, з якого утворюється відновлюваний нами етнонім прабулгар (з причини наявності у кочовій етнічності, окрім булгар, також вимови бургар та бунгар) свідчить і одне з читань вірменського джерела, що відноситься до другої половини VII ст. н.е., тобто – “*блкар*”. Крім того, близькою є вимова з туркменської етнічності: баргаз, бргз. Схожим же чином оформлювався етнонім балкарців, тобто – балк’ярлилар (малк’ярлилар або таулу, тобто “*гірські*”). Зв’язок балкарців Північно-Західного Передкавказзя та близько споріднених з ним карачаївців з етносом та етнонімом булгар добре простежується завдяки лінгвістичним, а також етнографічним матеріалам [див.: 17, с.108]. Схожі дані простежуються і в чуваській мові, де булгари позначаються як “*пгхбрсем*” або ж “*пўлкбрсем*”, де закінчення “-сем” повинно відповідати загальнотюркському позначенню множини, тобто – “-лар” [див.: 32, с.277]. У зв’язку з детальним розбором етноніму “булгар” необхідно відзначити відсутність стабільності вимови не лише у першому, але і в другому його компоненті. Другий склад етноніму також міг бути зредукованим (порівн.: балк’ярлилар, бргз). Проте у ньому явно переважала голосна “а”. Виключенням з цього є назва загадкового північнокавказького “*міста*” Бургур. Проте воно могло бути пов’язано не з булгарами, а з народом пугурів (тюркомовними бугу або будь-яким з племен давньотюркського етнічного масиву огурів). Основні варіанти назви булгар, які є у нашому розпорядженні, завершуються закінченнями на “-гар”, “-кар” і лише в деяких, мабуть, досить окремих випадках – “-хар” (а також, “-кан”). Саме перші два закінчення є такими, що переважають у величезному масиві розгалуженої “булгарської” етнічності. При цьому досить важко дати відповідь на питання, яка з вимов прийнятніше: “булгар” (з усіма можливими варіаціями) або ж “булкар”. Перший варіант вимови етноніму явно став переважати набагато пізніше, завдяки тим народам, які претендували надалі на роль прямих наступників давньобулгарського етносу. Мається на увазі основне, а швидше, саме “*провідне*” населення Дунайської і Волзької Болгарії (Болгарії), а також етнонім “*чорних*” булгар десь на півдні Східної Європи. Арабські джерела компонент “-гар” у закінченнях презентують як “-джер” або “-джер” (у тому числі – “б-н-джер”, тобто – “бунгар”). Пізніші форми дають закінчення етноніму на “-газ” або “-гз” (так само як і на “-каз”), проте вони пояснюються розвитком тюркських мов або проникненням з наступною асиміляцією попередників, носіїв нових діалектів. Саме таким чином у Дунайській Болгарії, на наш погляд, з’являється назва сучасного та середньовічного міста

Бургас, а серед туркменів, що належали до огузької підгрупи тюркської мовної спільноти – етнічна одиниця бургазів (чи “*бргз*”). У той же час, друга вимова (що закінчується на “-кар”) закріпилася у найменуванні народу балкарців і, крім того, досить довгий час супроводжувала етнічну назву більшої частини історичних “*булгарів*”. За даними арабських авторів, на початку X ст. н.е. серед панівних у Волзькій Булгарії етносів (куди не потрапили баранджари, які переселилися з Беленджера у Північному Дагестані та сувари, що походили від савірів Нижнього Поволжя) знаходилися – булкари (тобто, власне – булгари!), барсіли, що також вийшли з Нижнього Поволжя, і плем’я есегел [див.: 25, с.56]. Ми вже бачили, що за монетними даними з Волзької Булгарії зустрічається вимова головного етноніму країни у формі “*болкар*”. Звідси можна зробити висновок про те, що на різних територіях, де виявилися нащадки прабулгар, питання про найменування окремих частин їх колись єдиного етносу вирішувалося по-різному.

Проте деякий час залишалися в силі усі можливі комбінації з двох практично будь-яких складових, з яких тільки міг компонуватися етнонім, що вивчався нами. Більше того, відомі різновиди етноніму народу “*булгар*”, що дуже рідко зустрічаються. Зокрема, мається на увазі вже названа нами форма, що ледве є видимою у джерелах – “*булкан*” [див.: 6, с.259]. Хоча в останньому випадку, на наш погляд, могло бути також зближення та подальша трансформація назви саме булгар з назвою якогось іншого кочового та іраномовного народу степів Східної Європи. Проте, могло мати місце існування форм етноніму “*булгар*”, що взагалі не були зафіксовані джерелами. Ми можемо поставити собі питання: в яких випадках лінгвістично неминучою була вимова у формі “*буркар*”, а в яких – “*булгаз*” або “*бунхар*” чи навіть “*бункан*”. У той же час ми вимушені визнати те, що принципи побудови етнонімії кочових народів все ще не можуть бути повністю нами відновлені і досліджені. Ті варіанти етноніму “*булгар*” (“*болгар*”), які закріпилися згодом, у тому числі в науковій історіографії, є результатом пізнішого узагальнення [див.: 25, с.51]. На наш погляд, цей процес почався у період “*передбачуваної*” (через поганий стан джерел, що дійшли до нас) етнополітичної єдності булгарського народу, яку можна віднести до існування ранньодержавного об’єднання, відомого як Велика Булгарія (друга третина VII ст. н.е.), єдиним правителем якого, по суті, був Кубрат [див.: 23, с.33-59]. Після його смерті недовговічна держава булгар була поділена між синами її засновника і швидко розпалася. Цим скористалися хазари, які завдали удару окремим частинам Великої Булгарії і поставили булгар у залежність від себе або примусили їх втекти. Однак період політичної єдності булгар не пройшов для них та їх сусідів непоміченим. Відразу після цього ми можемо спостерігати єдність у вірменській географічній традиції, яка і надає нам схожі назви своїх північних далеких сусідів – болгар, булгар, булкар тощо. В арабських же джерелах ще до встановлення єдиного найменування у формі “*булгар*” деякий час продовжував існувати етнонім, що походить від вимови “*бунгар*” (б-н-джер та ін.). Пов’язано це могло бути з тим, що арабські армії почали своє проникнення на території, зайняті частиною булгарського народу в Північно-Східному Передкавказзі, ще до завершення процесу його етнічної консолідації. Так, перші вторгнення арабів у цей регіон відносяться до 642 та 652/3 рр. н.е. [див.: 13, с.23]. Якщо ж Північний Дагестан не увійшов або дуже скоро вийшов зі складу Великої Булгарії, то його населення зберегло право називатися трохи по особливому. Проте у складі “*царства гунів*” теж існували булгари. Нам не відомо те, в якій формі залежності гуни і булгари (а також нащадки аланів і деякі пугури?) Північного Дагестану перебували від Великої Булгарії Кубрата. І неясно, чи був взагалі стійкий політичний зв’язок між ними.

Політичні інститути та територіальний устрій “царства гунів” відображають вплив давньомонгольської (сяньбійської) системи. Це наявність “крил” або частин, на які поділяється держава. Праве “крило” називається “барунгар”, а ліве “джунгар” [15, с.197]. Цікаво, що назву “Чунгар” (тобто, “джунгар”!) дає нам, як завжди, в якості “міста” – “Вірменська географія” Ананії Шіракаці другої половини VII ст. н.е. Якщо дані зіставлення дослідники ще не залучали у своїх роботах, то А.В.Гадло вже давно звернув увагу на те, що етнонім беленджерців або баранджарів з Північного Дагестану (а потім і Середнього Поволжя) повинен відображати давньомонгольське поняття “барунгар” [9, с.124]. Титул (а також, ім’я) “соліфан”, який зустрічається у правителів північнодагестанських “міст” (тобто народів?), що були з “царства гунів”, якраз відображає назву правителя “крила держави” – “суліфа” або “сильфа” [31, с.95], яка виникла у Монголії в середовищі сяньбійців. Транскрипцією китайського слова сянь-бі є етнонім сербі і саме таку назву ми знаходимо у античного географа Клавдія Птолемея (бл. 175 р. н.е.) в районі Нижньої Волги [29, с.82]. До Волги ж поширювався вплив засновника держави сянь-бі (сербі) Таньшихуая, коли він підпорядкував собі десь після 156 р. н.е. “всі землі народу хунну” [11, с.258]. Таким чином, у період з другої половини II ст. н.е. до 370-х років, коли почалося вторгнення з Волги у Східну Європу гунів, нащадків хунну, в низов’ях цієї ріки і в Північному Дагестані вже мав місце вплив монгололомовних народів. У тому ж регіоні згодом стають відомі етноніми зі стандартним монгольським закінченням на “-дур”. Це буругундури (або буругунди) – з середини III до третьої чверті V ст. н.е., хайландури, відомі в V ст. н.е. і оногундури (мабуть, давньомонгольська назва племені оногурів). Перші два племена брали участь в русі конфедерації гунів і навіть пережили крах держави Агтілі (434-453 рр.), але потім їх назви зникають. Назва хайландурів (хайлан) має представляти, на наш погляд, етнонім пізніх аланів, що підтверджує і ім’я їхнього ватажка в середині V ст. н.е. – Єран (близько: Іран, Аріан, Алан). Назва річки Куми або Терека у Дагестані відома для середини II ст. н.е. як Аландон або Алонта, тобто “ріка аланів”. Потім місцеві іраномовні алани підпадають під вплив давньомонгольського народу сянь-бі (сербі) і згодом стають, як і їхні близькі родичі маскути (массагети; потім – масаха-гуни) з Південного Дагестану, сильно змішаними з гунами, склавши, уже під назвою хайландурів, основу населення пізнього “царства гунів” у Північному Дагестані. Гунське або сяньбійське позначення аланів у формі “хайлан” не повинно зустрічати опір, також, як і їхня ж угорська назва – “варшань” [33, с.124]. Останнє, до речі, може відображати найменування столиці того ж “царства гунів” – “міста” Варачан (Вараджан) [29, с.89]. Саме “царство гунів” стає нам відоме в джерелах тільки з другої половини VII ст. н.е. – вже як васал Хазарського каганату. Але, можливо, раніше існував якийсь його зв’язок і з Великою Булгарією.

Згідно з сучасними дослідниками, уділ Аспаруха, молодшого сина Кубрата, знаходився в районі Волги з центром, ймовірно, біля гір Ергеней (так звані “булгарські гори”!) у Калмикії [23, с.58]. Там Аспарух перебував до тієї пори, поки в кінці 660-х або на початку 670-х років н.е. не був витіснений хазарами і з частиною своєї “орди” пішов на Нижній Дунай, де до 681 р. заснував на візантійських землях нову державу, що згодом стала сучасною Болгарією. Назва Бурджан, яку їй давали арабські автори, дозволяє зробити висновок про те, що основу його населення склали ті ж бурджани, які відомі за джерелами також у Північному Передкавказзі та Волго-Доні. Навіть у XIII ст. автор Якут ал-Хамаві розміщує якесь “місто” Бурджан десь на Волзі [6, с.159]. Ал-Мукаддаси в кінці X ст. н.е. називає етнічну територію бурджан [30, с.109]. Є й інші згадки про бурджанів. Зв’язок найменувань Бурджан і Вараджан (Варачан) розглядається деякими дослідниками [30, с.110], однак повністю не підтверджений. На наш погляд, їх етнонім (бурджан, бурган) логічно повинен походити від назви колишнього племені буругундів

(буругундурів). Також згадки про деяких бургар у середині VI ст. н.е. може, з одного боку, нагадувати досліджуваний нами етнонім “булгар” і, одночасно, свідчити про зв’язок з бурганями. Дослідження вчених з Болгарії свідчать про те, що мова дунайських булгар містить у собі безліч іранізмів [13, с.30-32]. Вона також сильно відрізняється від мови волзьких булгар, хоча і має деякі зв’язки з тюркською мовою чуваського типу [див.: 5, с.25]. Через те, що бурджани зафіксовані і на Дунаї і в степах Волго-Дону, можна зробити припущення про іранські коріння цього народу. Таким чином, варіант булгарського етноніму, відомий у вимові “бургар”, може вказувати на іраномовний вплив у складі народу булгар. Аналогічно цьому ми відновлюємо монголомовну, а також близьку до давньотюркської мови чуваського типу, форму вимови цього етноніму у вигляді “бунгар”, яка і є початковою. Вона ж надовго була притаманна для булгар Дагестану.

З мусульманських джерел відомо про війну, яку на північ від Дербента у Північному Дагестані вели в 652/3 р. н.е. арабські війська проти місцевих племен. У своїй попередній роботі ми показали те, що одним з “міст”, яке було взяте в облогу арабами і відоме їм під назвою Вабандар (порівн.: Венендер, Вхндур, Оногундур), була майбутня ставка самого Аспаруха [29, с.87]. Назва оногундурів (оногурів) часто виступає як синонім етноніму булгар. Це було найбільше плем’я, а можливо навіть союз племен, яке носило ще й назву булгар. Згідно з джерелом, населення Вабандара, що мало 40 тис. вояків, відбило арабів. Пізні джерела підтверджують те, що в той рік були атаковані саме бурджани [30, с.108], тобто народ, підлеглий потім Аспаруху і що входив до складу Великої Булгарії. Однак інша ціль арабського нападу в 652/3 р. н.е. – населення “міста” Беленджер (Баранджар; тобто барунгари Північного Дагестану), зуміло зняти облогу не завдяки булгарам Кубрата. Їм на допомогу несподівано прийшли хазари. Аналогічно було врятовано ними і сусіднє “місто” Бургур (можливо, пугури?). Посилення ролі хазар у регіоні, на нашу думку, було пов’язане з тим, що саме вони змогли надійно організувати опір місцевих племен арабській навалі. Таким чином, втративши ініціативу, правителі Великої Булгарії, а потім і окремої її частини – народу бурджан (тобто Аспарух), поступово віддавали перевагу новим володарям степів Східної Європи. Після поразки бурджан Аспаруха від хазар якась частина булгарського етносу продовжувала жити в Передкавказзі і їхні представники навіть займали високі посади в Хазарському каганаті. Про це свідчить ім’я хазарського полководця Булджана (Блучана), яке відображає етнонім бурджанів. Частина бурджанів могла відійти на схід і згодом влитися до складу башкирського етносу в якості відомої нам етнічної групи бурзян.

Найбільш стародавньою формою існування етноніму “булгар”, автор вважає вимову “бунгар” (“бонгар”), що стає зрозуміло на прикладі поступової його трансформації в арабських та персидських джерелах. Вона ж найдовше зберігається серед давніх булгар Дагестану. Первинне значення цієї назви було “велике”, “могутнє” або “головне військо”. Логічна наступна звідси інтерпретація – “пануючий народ – в орді або державі” [29, с.97]. Вперше етнонім “булгар” згаданий у римському хронографі 354 р. н.е. Завдяки маловідомим раніше джерелам ми знаємо про вирішальну участь булгар в Адріанопольській битві 378 р. з римською армією в складі гунських вершників, які тоді прийшли на допомогу вестготам [16, с.46; 22, с.41]. Одне джерело побіжно торкається участі в цій битві гунів, а інше (“житіє святого Далмація”) стверджує, що вбивцями імператора Валента були саме булгари [див.: 20, с.17]. Таким чином, булгар можна назвати і військовими найманцями (федератами) гунів. Сюди могли входити як окремі військові загони, так і цілі племена (особливо згодом – на заході). Спочатку до складу булгар, може ще у складі держави хунну, на думку автора, вливалися саме монголомовні контингенти, які набиралися, можливо, десь в районі

Забайкалля або Північно-Східної Монголії [29, с.94]. Так, чуваська мова, яка, швидше за все, є близькою до мов племен ядра гунської конфедерації, досі має найбільше монголізмів серед тюркських говірок. Велику роль у появі серед болгар монголізмів зіграли і сяньбійці (тобто – сербі), частина яких вже у середині II ст. н.е. могла навіть перейти річку Волгу і оселитися у Східній Європі. Уже в той час, а тим більше з 370-х років н.е., в Північному степовому Дагестані з'явилося етнічно змішане суспільство, що до VII ст. н.е. склало так зване “царство гунів”. На чолі болгар став правлячий рід Дуло, витоки якого напевно були з гунської правлячої еліти і найменування якого було обумовлено назвою річки Тола (Туул) у Монголії, де колись розташовувалася ставка правителя держави хунну [7, с.174].

Єдиної однієї мови у болгар Східної Європи все ж не було або не встигло скластися. Це стосується Великої Болгарії, що, можливо, охоплювала величезні землі у цьому регіоні. Пояснюється це ще й недовготривалим часом існування цього політичного об'єднання у II третині VII ст. н.е. Невідомо, чи було “царство гунів” Північного Дагестану у складі Великої Болгарії або залежало від неї. Однак його населення також частково складали болгар (бунгари, бургари?), мова яких, мабуть, відчувала як монгольські (від сербі?), так і північноіранські або аланські (ср.: хайлан, хайландур?) впливи. Дуже велика роль північноіранської (пізньосарматської?) мови мала місце серед тих болгар, які жили в степах Волго-Дону в районі гір Ергеней і називалися ще бурджанами (бурганями; пізніше бурзянами?). У 660-х – 670-х роках частина їх разом з Аспарухом переселилася на Нижній Дунай та заселила сучасну Болгарію. Унаслідок зазначеного болгарські лінгвісти якраз і визначають у мові своїх предків міцні північноіранські, а також чуваські (тобто, давньотюркські) елементи, які деякий час були характерні для правлячої еліти. У дунайських болгар дослідники навіть знаходять вплив тохарських мов, чії носії вийшли з басейну річки Тарім у Східному Туркестані (сучасному Північно-Західному Китаї).

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И.Артамонов. – Ленинград: Изд-во Эрмитажа, 1962. – 523 с.
2. Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов / С.Атанязов. – Ашхабад: “Ылым”, 1988. – 180 с.
3. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья / Р.Г.Ахметьянов. – Москва: Наука, 1989. – 200 с.
4. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве” / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 208 с.
5. Бенциг И. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар / И.Бенциг // Зарубежная тюркология. Вып.1. (Древние тюркские языки и лит.) – Москва: Наука, 1986. – С.11-28.
6. Булатов А.Б. К этимологии этнонима “болгар” / А.Б.Булатов // Вопросы истории Чувашии. – Вып.ХХІХ. – Чебоксары: Чувашкнигиздат, 1965. – С.259-261.
7. Бутба В.Ф. К семантике болгарских этнонимов “Ашхарацуйца” (опыт реконструкции процесса формирования общности) / В.Ф.Бутба // Историко-филологический журнал (Ереван), 1989. – №4. – С.169-181.
8. Габуев Т.А. Ранняя история алан (по данным письменных источников) / Т.А.Габуев. – Владикавказ: Иростон, 1999. – 148 с.
9. Гадло А.В. Этническая история северного Кавказа IV-X вв. / А.В.Гадло. – Ленинград, 1979. – 216 с.
10. Генинг В.Ф. Ранние болгары на Волге / В.Ф.Генинг, А.Х.Халиков. – Москва: Наука, 1964. – 201 с.
11. Гумилев Л.Н. История народа хунну / Л.Н.Гумилев. – Москва: Люкс, 2004. – 700 с.
12. Джафаров Юсиф. Гунны и Азербайджан / Юсиф Джафаров. – Баку: Азербайдж. гос. изд-во, 1993. – 107 с.
13. Димитров Д. Протоболгары Северного и Западного Черноморья / Д.Димитров // Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика. – Варна, 1987. – С.15-36.
14. Калинина Т.М. Сведения Шамс ад-дина ал-Мукаддаси о Хазарии / Т.М.Калинина // “Хазарский альманах”. – Т.8. – Киев-Харьков, 2009. – С.187-202.
15. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров / Е.И.Кычанов. – Москва: “Восточная литература” РАН, 1997. – 319 с.

16. Маен-Гельфен О.-Дж. Мир гуннов: исследование истории и культуры / О.-Дж.Маен-Гельфен. – Казань: Слово, 2010. – 732 с.
17. Мизиев И.М. О болгаро-балкаро-карачаевских параллелях / И.М.Мизиев // Ранние болгары и финно-угры в Вост. Европе. – Казань, 1990. – С.101-108.
18. Народы Кавказа. – Т.1. – Москва: Издание института АН СССР, 1960. – 612 с.
19. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П.Новосельцев. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.
20. Сиротенко В.Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV-VII вв. / В.Т.Сиротенко // Ученые записки Пермского ун-та. 1961. – Т.20. – Вып.4. – С.3-41.
21. Тепляшина Т.И. Этноним бесермяне / Т.И.Тепляшина // Этнонимы. – Москва: Наука, 1970. – С.177-188.
22. Томпсон Э.А. Гунны. Грозные войны степей / Э.А.Томпсон. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 256 с.
23. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы / А.А.Тортика. – Харьков: ХГАК, 2006. – 555 с.
24. Фахрутдинов Р.Г. Волжская Булгария и вопросы этногенеза татарского народа / Р.Г.Фахрутдинов // Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья. – Уфа, 1986. – С.36-42.
25. Финник С.В. Этноним кочевого народа “булгар” и его интерпретации / С.В.Финник // Харьковский археологич сборник. – Вып.8. – Харьков: Мачулин, 2011. – С.51-94.
26. Финник С.В. Исследование происхождения этнонима “булгар” / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып.9. – Харьков: Мачулин, 2011. – С.45-54.
27. Финник С.В. К вопросу об обозначении народа болгар в источниках / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып.11. – Харьков: Мачулин, 2012. – С.32-47.
28. Финник С.В. Об этнических названиях оногундуров и болгар / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып. 10. – Харьков: Мачулин, 2012. – С.84-94.
29. Фіннік С.В. Значення етноніма народу болгар / С.В.Фіннік // Історія і географія: зб. наук. праць. – №51. – Харків: Харк. нац. пед. ун-т, 2014. – С.84-99.
30. Хамидуллин С.И. Берзилия в свете византийских, армянских и арабских источников / С.И.Хамидуллин // Вестник Чувашского университета. – 2012. – №2. – С.107-111.
31. Хандсурен Ц. Жужаньское ханство / Ц.Хандсурен // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: ВО “Наука”, 1993. – С.66-105.
32. Чувашско-Русский словарь. – Москва: Русский язык, 1985. – 712 с.
33. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров / В.П.Шушарин. – Москва: Росспэн, 1997. – 509 с.

References

1. Artamonov M.I. Istorija khazar / M.I.Artamonov. – Leningrad: Izd-vo Ermitazha, 1962. – 523 s.
2. Ataniyazov S. Slovar' turkmenskikh etnonimov / S.Ataniyazov. – Ashkhabad: “Ylym”, 1988. – 180 s.
3. Akhmet'yanov R.G. Obshchaya leksika material'noy kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya / R.G.Akhmet'yanov. – Moskva: Nauka, 1989. – 200 s.
4. Baskakov N.A. Tyurkskaya leksika v “Slove o polku Igoreve” / N.A.Baskakov. – M.: Nauka, 1985. – 208 s.
5. Bentsig I. Yazyki gunnov, dunayskikh i volzhskikh bolgar / I.Bentsig // Zarubezhnaya tyurkologiya. Vyp.1. (Drevnie tyurkskie yazyki i lit.) – Moskva: Nauka, 1986. – S.11-28.
6. Bulatov A.B. K etimologii etnonima “bulgar” / A.B.Bulatov // Voprosy istorii Chuvashii. – Vyp.XXIX. – Cheboksary: Chuvashknigizdat, 1965. – S.259-261.
7. Butba V.F. K semantike bulgarskikh etnonimov “Ashkharatsuytsa” (opyt rekonstruktsii protsessa formirovaniya obshchnosti) / V.F.Butba // Istoriko-filologicheskii zhurnal (Erevan), 1989. – №4. – S.169-181.
8. Gabuev T.A. Rannaya istoriya alan (po dannym pis'mennykh istochnikov) / T.A.Gabuev. – Vladikavkaz: Iriston, 1999. – 148 s.
9. Gadlo A.V. Etnicheskaya istoriya severnogo Kavkaza IV-X vv. / A.V.Gadlo. – Leningrad, 1979. – 216 s.
10. Gening V.F. Rannie bolgary na Volge / V.F.Gening, A.Kh.Khalikov. – Moskva: Nauka, 1964. – 201 s.
11. Gumilev L.N. Istoriya naroda khunnu / L.N.Gumilev. – Moskva: Lyuks, 2004. – 700 s.
12. Dzhafarov Yusif. Gunny i Azerbaydzhan / Yusif Dzhafarov. – Baku: Azerbaydzh. gos. izd-vo, 1993. – 107 s.
13. Dimitrov D. Protobulgary Severnogo i Zapadnogo Chernomor'ya / D.Dimitrov // Stranitsa za prab'lgarite. Ezik, proikhod, istoriya i religiya v statii, knigi i muzika. – Varna, 1987. – S.15-36.
14. Kalinina T.M. Svedeniya Shams ad-dina al-Mukaddasi o Khazarii / T.M.Kalinina // “Khazarskiy al'manakh”. – T.8. – Kiev-Khar'kov, 2009. – S.187-202.
15. Kychanov E.I. Kochevye gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov / E.I.Kychanov. – Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN, 1997. – 319 s.
16. Maen-Gel'fen O.-Dzh. Mir gunnov: issledovanie istorii i kul'tury / O.-Dzh.Maen-Gel'fen. – Kazan': Slovo, 2010. – 732 s.

17. Miziev I.M. O bolgarno-balkaro-karachaevskikh parallelyakh / I.M.Miziev // Rannie bolgary i finno-ugry v Vost. Evrope. – Kazan', 1990. – S.101-108.
18. Narody Kavkaza. – T.1. – Moskva: Izdanie instituta AN SSSR, 1960. – 612 s.
19. Novosel'tsev A.P. Khazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza / A.P.Novosel'tsev. – Moskva: Nauka, 1990. – 264 s.
20. Sirotenko V.T. Osnovnye teorii proiskhozhdeniya drevnikh bulgar i pis'mennye istochniki IV-VII vv. / V.T.Sirotenko // Uchenye zapiski Permskogo un-ta. 1961. – T.20. – Vyp.4. – S.3-41.
21. Teplyashina T.I. Etnonim besermyane / T.I.Teplyashina // Etnonimy. – Moskva: Nauka, 1970. – S.177-188.
22. Tompson E.A. Gunny. Groznye voyny stepey / E.A.Tompson. – Moskva: Tsentrpoligraf, 2008. – 256 s.
23. Tortika A.A. Severo-Zapadnaya Khazariya v kontekste istorii Vostochnoy Evropy / A.A.Tortika. – Khar'kov: KhGAK, 2006. – 555 s.
24. Fakhruddinov R.G. Volzhskaya Bulgariya i voprosy etnogeneza tatarskogo naroda / R.G.Fakhruddinov // Problemy srednevekovoy arkheologii Urala i Povolzh'ya. – Ufa, 1986. – S.36-42.
25. Finnik S.V. Etnonim kochevogo naroda "bulgar" i ego interpretatsii / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.8. – Khar'kov: Machulin, 2011. – S.51-94.
26. Finnik S.V. Issledovanie proiskhozhdeniya etnonima "bulgar" / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.9. – Khar'kov: Machulin, 2011. – S.45-54.
27. Finnik S.V. K voprosu ob oboznachenii naroda bulgar v istochnikakh / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.11. – Khar'kov: Machulin, 2012. – S.32-47.
28. Finnik S.V. Ob etnicheskikh nazvaniyakh onogundurov i bulgar / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.10. – Khar'kov: Machulin, 2012. – S.84-94.
29. Finnik S.V. Znachennya etnonima narodu bolhar / S.V.Finnik // Istoriya i heohrafiya: zb. nauk. prats'. – #51. – Kharkiv: Khark. nats. ped. un-t, 2014. – S.84-99.
30. Khamidullin S.I. Berziliya v svete vizantiyskikh, armyanskikh i arabs'kikh istochnikov / S.I.Khamidullin // Vestnik Chuvashskogo universiteta. – 2012. – №2. – S.107-111.
31. Khandsuren Ts. Zhuzhan'skoe khanstvo / Ts.Khandsuren // Etnicheskaya istoriya narodov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii. – Novosibirsk: VO "Nauka", 1993. – S.66-105.
32. Chuvashsko-Russkiy slovar'. – Moskva: Russkiy yazyk, 1985. – 712 s.
33. Shusharin V.P. Ranniy etap etnicheskoy istorii vengrov / V.P.Shusharin. – Moskva: Rosspen, 1997. – 509 s.

Отримано 3.12.2014